

**BATI ANADOLU'DA HALK İLACI OLARAK
KULLANILAN LAMIACEAE TÜRLERİ**

Ali Osman SARI

Bilgin OĞUZ

Aynur BİLGİÇ

**Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü
P. K. 9 35661 Menemen-İzmir/TURKEY**

Nedret TORT

Aykut GÜVENSEN

Serdar Gökhan ŞENOL

**Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü Botanik Anabilim Dalı
Bornova-İzmir/TURKEY**

ÖZ: Ege ve Güney Marmara Bölgeleri'nde halk ilacı olarak kullanılan bitkiler ve kullanım şekillerini belirlemeye yönelik çalışma, söz konusu bölgelerde 2002-2005 yıllarında dört yıl süre ile yürütülmüştür. Çalışma sonucu en fazla sayıda veri içeren Lamiaceae (Labiatae) familyasına ait bilgiler burada sunulmuştur. Bölge illerinden Afyon, Aydın, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, İzmir, Manisa, Muğla ve Uşak'tan 20'si bayan olmak üzere toplam 71 kişiden bilgi alınmış ve Lamiaceae familyasından bitkilerin halk ilacı olarak kullanımı ile ilgili 90 kayıt elde edilmiştir. En fazla bilgi 27 kayıt ile İzmir ilinden toplanırken, onu 22 kayıt ile Muğla izlemiştir. Bilgi veren kişilerin eğitim düzeyleri farklı olup %56,34'nün ilköğretim, %16,90 fakülte mezunu olduğu, %7,04'nün ise okur yazar olmadığı tespit edilmiştir. Halk ilacı olarak kullanılan bitkilerin %83'ü doğadan toplama yolu ile elde edilirken, %17'si aktardan veya bahçeden temin edilmiştir. Bitkilerin %51,11'inin toprak üstü kısmından, %17,78'inin yapraklarından, %13,33'ünün de çiçeğinden yararlanıldığı belirlenmiştir. Bazı bitkilerin kullanımı ile ilgili tek bir kayıt bulunurken, en fazla Origanum, Lavandula ve Rosmarinus cins/türlerin kullanımları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu türler için 90 kayıt içerisinde sırası ile 17, 17 ve 12 kayıt yer almıştır. Tedavide kullanılan bitkilerin bazıları yalnız kullanılırken, bazılarının diğer bitki türleri ile veya şeker, bal gibi katkı maddeleri ile karıştırılması önerilmiştir. Tür teşhisi için uygun veya yeterli örneği bulunmayan ancak cins düzeyinde tespit edilebilen örneklerin kullanımları ile ilgili bilgiler burada sunulmamıştır.

Anahtar Sözcükler: Halk ilacı, Lamiaceae, Labiatae, Ege, Marmara, *Origanum*, *Lavandula*, *Rosmarinus*, *Melissa*, *Salvia*, *Teucrium*.

**LAMIACEAE SPECIES USED AS INDIGENOUS REMEDIES AT THE
WESTERN ANATOLIA**

ABSTRACT: This study was conducted at Afyon, Aydın, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, İzmir, Manisa, Muğla and Uşak provinces of Aegean and South Marmara regions for four years, between 2002 and 2005. The data belonging to Lamiaceae (Labiatae) was presented here. Total 90 usages was reported by 71 people, 20 female and 51 male, for 19 species. The highest number of information of plants was come from İzmir and Muğla with 27 and 22 acesssions, respectively. The majority of the people giving

information were Elementary School graduated at the rate of 56,34%. The rate of College graduated ones was 16,90% while the rate of nonliterary people was only 7,04%. The plants used for healing were wild crafted at the rate of 83% or obtained from aktar, a shop selling herbs and spices, or from home garden at the rate of 17%. Aerial parts of plants were most frequently used parts. The usage rate of whole aerial parts, leaves and flowers were 51,11%, 17,78% and 13,33%, respectively. Some plants for indigenous remedies were reported more frequently than others. Those species were from genus *Origanum*, *Lavandula* and *Rosmarinus* with the number of 17, 17 and 12 out of 90, respectively. Some plants were used alone to prepare remedies while some were mixed with other plants or ingredients such as sugar and honey. The usage of plants that could not be identified at species level but genus level due to improperly taken samples were not presented here.

Keywords: *Indegenous remedies, Lamiaceae, Labiatae, Aegean, Marmara, Origanum, Lavandula, Rosmarinus, Melissa, Salvia, Teucrium.*

GİRİŞ

Dünya'da çok eski çağlardan beri birçok bitkinin tıbbi amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Tarihte tıbbi bitkiler ve onların kullanımları ile ilgili en eski bilgiler Çin, Mısır ve Yunan tarihinden gelmekte olup, Anadolu'da da Hitit'ler döneminde bazı drogların üretilip ihraç edildiği bilinmektedir. Günümüzde ise dünyada kullanılan bitki sayısının 20.000 civarında olduğu, bunlardan 4000 droğun yaygın şekilde kullanıldığı, yaklaşık 400 kadarının ise ticaretinin yapıldığı bildirilmektedir. Dünya'da bitkilerin tıbbi amaçlı kullanımı yaygın olup, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre, Dünya nüfusunun %80'i bitkisel ilaçlarla tedavi olmaktadır (Başer, 1998). Türkiye'de tıbbi olarak kullanılan bitki sayısı ise 600 civarındadır (Baytop, 1984). Türkiye'de Ege ve Marmara bölgeleri bitki varlığı açısından oldukça zengin olmasına rağmen, yaşanan bazı çevresel ve sosyal değişiklikler nedeni ile bazı bitki türlerine ilaveten bitkilerin kullanımı ve özellikle tedavi amacı ile kullanımı ile ilgili bilgiler de yok olmaktadır. Türkiye'de en fazla iç göçü sırası ile Marmara ve Ege bölgeleri almaktadır (Yamak ve Yamak, 1999). İç göçler şehirleşmeyi, şehirleşme de sanayileşmeyi getirmiştir. Sanayileşmenin çevre, kültürel yapı ve bitki türleri üzerine olan olumsuz etkileri bilinmektedir (Özpençe ve Özen, 2006). Bunlara ilaveten tarım alanlarının amaç dışı kullanımı, bataklıkların kurutulması, büyük barajların yapımı gibi etmenler de bazı bitki türlerinin azalmasına, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına neden olabildiği gibi bu bitkilerin halk arasında kullanımı ile ilgili bilgilerin de zamanla kaybolmasına neden olmaktadır. Toplumun ortak değerlerinden olan ve yüzyıllarca yaşanan deneyimlerin birikimi olarak ortaya çıkan bu bilgilerin kaybolmadan toplanması, kayıt altına alınması ve kullanılan bitkilerin tam olarak tanımlanması gereği ortaya çıkmıştır. Çalışmada da bu bilgilerin toplanması ve kayıt altına alınması amaçlanmıştır. Burada çalışmaya konu olan Ege ve Güney Marmara bölgelerinde en fazla tür içeren familyalardan biri olan Lamiaceae ile ilgili bilgiler verilecektir.

MATERYAL VE METOT

Materyal

Proje kapsamında aşağıda metot bölümünde tanımlanan çalışmalar neticesinde bilgi ve bitki örnekleri toplanmıştır. Bu kapsamda, Ege ve Güney Marmara bölgelerinde halk arasında tedavi amaçlı kullanımı tespit edilen bitkiler ve bunların kullanım amaç ve şekilleri ile ilgili bilgiler proje materyalini oluşturmuştur.

Metot

Projede Ege ve Marmara bölge illerinden İzmir, Afyon, Aydın, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, İzmir, Manisa, Muğla ve Uşak illerinde tıbbi amaçlı kullanılmakta olan bitkiler, kullanıldıkları rahatsızlıklar ve kullanım şekilleri iki yolla belirlenmiştir. Birincisi, çalışmanın başlangıcında söz konusu illerden Tarım ve Köyişleri Bakanlığı yayım elemanlarından ikişer kişi herbaryum alma ve proje ile ilgili bilgi toplama konusunda eğitilmiştir. Bu elemanlar, kendi illerinde elde ettikleri bilgileri ve herbaryum örneklerini proje yürütücülerine her yıl yapılan periyodik toplantılarda bizzat veya kargo ile iletmışlerdir. İkincisi ise, proje yürütücüleri ilkbahar aylarında proje kapsamına giren illere arazi çalışmalarına giderek hem bilgi ve hem de bitki örnekleri toplamışlardır. Çalışmada, bilgi alınan kişinin yaşı, eğitim durumu, bitkinin yöresel adı, kullanılan bitkinin nereden temin edildiği, bitkinin hangi parçasının hangi rahatsızlıklara karşı kullanıldığı, kullanım şekli ve bilgi veren kişinin bu bilgiyi nereden öğrendiğine ait veriler de kaydedilmiştir. Kullanılan bitkilerden herbaryum örnekleri alınmış, daha sonra tanımlamaları yapılmıştır. Ancak yetersiz veya usulüne uygun olmayan örneklerde tür bazında tanımlama yapılamamıştır. Cins düzeyinde tanımlanan bitkiler de burada sunulmuştur.

BULGULAR

Çalışma kapsamındaki illerde dört yıl süre ile toplanan veriler aşağıda ayrıntılı olarak verilmektedir. Lamiaceae familyası bitkilerinin halk ilacı olarak kullanımı ile toplam 71 kişiden 90 kayıt toplanmıştır. En fazla bilgi sırası ile İzmir, Muğla ve Balıkesir illerinden elde edilmiştir (Çizelge 1). Çanakkale, Afyon ve Manisa illerinden ulaşan kayıt sayısı ise oldukça azdır.

Bilgi toplanan kişilerin büyük çoğunluğu orta yaş grubuna (30-60 yaş) dahil olmasına rağmen, az da olsa çok genç ve yaşlılardan da bilgi elde edilmiştir (Çizelge 2). Bilgi elde edilen kişiler içerisinde erkekler çoğunlukta olup, grup 51 erkek ve 20 kadından oluşmuştur. Bitkilerin %51,11'inin tüm toprak üstü kısmı, %17,88'inin yaprağı, %13,33'ünün çiçeği, %12,22'sinin çiçek ve yaprağı kullanılmaktadır. Tedavi

amaçlı tohum veya uçucu yağ kullanım oranları oldukça düşük olup ortalaması %1-2 civarındadır (Çizelge 2). Kullanım şekli de çoğunlukla sıcak suda demleyip çay gibi içme şeklinde olmaktadır (Çizelge 5).

Çizelge 1. Proje kapsamındaki iller ve elde edilen kayıt sayısı.

Table 1. Provinces included in project and the number of record.

İl (Province)	Kayıt sayısı (The number of record)
Afyon	1
Aydın	8
Balıkesir	10
Bursa	4
Çanakkale	3
Denizli	4
İzmir	27
Manisa	2
Muğla	22
Uşak	9
Toplam	90

Bilgi toplama esnasında genel olarak basılı veya görsel yayınlardan öğrenilen bilgiler alınmamaya, elenmeye çalışılmıştır. Sonuçta bilgi veren kişilerin %74,44 bu bilgileri aile büyüklerinden, komşusundan veya arkadaşından öğrendiklerini beyan etmişlerdir (Çizelge 3). Bunu %10,00 ile aktardan öğrenenler ve %6,67 ile gazete, kitap gibi basılı yayınlardan öğrenenler izlemiştir. Bazıları öğrendikleri kaynağı bildirmemişler veya öğretmeni, doktor ve benzeri birçok kaynak belirtenlerin ve diğer başlığı altında sınıflandırılanların oranı ise %8,89 olmuştur. Kullanılan bitkiler doğadan toplama, aktardan veya bahçeden toplama yolu ile elde edilmiş, bunların oranları sırası ile %83, %16 ve %1 olmuştur (Çizelge 5).

Lamiaceae familyasından tıbbi amaçlı kullanım konusunda *Origanum* cinsinin en fazla oranda kullanıldığı rapor edilmiştir. Bu cins içerisinde de en fazla oranda *O. onites*'in (İzmir kekiği) kullanıldığı görülmüştür (Çizelge 4). *Lavandula* özellikle *L. stoechas*'ın kullanımı ile ilgili de çok sayıda veri elde edilmiştir. Bu cinsleri *Rosmarinus*, *Melissa*, *Teucrium*, *Salvia*, *Thymus* ve *Sideritis* cinslerine ait bitkiler izlemiştir.

Bu çalışmada Lamiaceae familyasına ait bitkilerin pek çok rahatsızlığa karşı tedavi amaçlı kullanıldığı görülmüştür (Çizelge 5). Bitkiler yalnız kullanılabildikleri gibi, bazıları diğer bitkiler veya şeker bal gibi maddelerle karışım halinde de kullanılabilmektedir. Genel olarak, kullanım amacı üşütmeden kaynaklanan boğaz, mide,

karın ağrısı gibi rahatsızlıklara karşı yoğunlaşmış ve çoğunlukla çay gibi demlenip içilerek tüketildikleri belirtilmiştir.

Çizelge 2. Bilgi veren kişilerin yaş aralığı, eğitim durumu ve bitkilerin kullanılan kısımları.

Table 2. The age range, education level of people obtained information and used parts of plants.

Bilgi alınan kişilerin (People obtained information)				
Yaş aralığı Age range	Sayısı Number	Eğitim durumu Education level	Sayısı Number	%
21-30	2	Okur-yazar değil	5	7,04
31-40	9	Okur-yazar	2	2,82
41-50	20	İlk öğretim mezunu	40	56,34
51-60	15	Lise mezunu	3	4,23
61-70	13	Üniversite mezunu	12	16,90
71-80	5	Bilinmeyen	9	12,68
81-	3			
Bilinmeyen	4			
Toplam	71		71	100,00
Bitkinin (Plant)				
Kullanılan Kısımları (Used parts)	Sayısı (Number)		%	
Çiçek	12		13,33	
Çiçek ve yaprak	11		12,22	
Tohum	1		1,11	
Tohum ve yaprak	2		2,22	
Toprak üstü	46		51,11	
Uçucu yağ	2		2,22	
Yaprak	16		17,78	
Toplam	90		100,00	

Çizelge 3. Bitkilerin kullanımı ile ilgili bilgilerin öğrenildiği kaynak.

Table 3. The source of information about usage of plants.

Bilginin kaynağı (Source of information)	Kişi sayısı (Number of people)	%
Aile büyükleri veya komşu	67	74,44
Aktar	9	10,00
Gazete-Kitap	6	6,67
Diğer	8	8,89
Toplam	90	100,00

Çizelge 4. Lamiaceae familyasından halk ilacı olarak kullanılan türler ve rapor edilme sayıları.

Table 4. The species from Lamiaceae used to cure ailments and their number of reports.

Tür (Species)	Türün rapor edilme sayısı The number of report	Tür (Species)	Türün rapor edilme sayısı The number of report
<i>Coridothymus capitatus</i>	2	<i>Salvia fruticosa</i>	4
<i>Lavandula stoechas</i> L.	17	<i>Salvia tomentosa</i>	1
<i>Lippia citriodora</i>	1	<i>Salvia sclarea</i>	1
<i>Marrubium vulgare</i>	1	<i>Sideritis albiflora</i>	1
<i>Melissa officinalis</i>	11	<i>Teucrium chamaedrys</i>	3
<i>Origanum onites</i>	9	<i>Teucrium polium</i>	5
<i>Origanum majorana</i>	4	<i>Thymus longicaulis</i>	2
<i>Origanum vulgare</i>	3	<i>Thymus serpyllum</i>	1
<i>Origanum sipyleum</i>	1	<i>Vitex agnus-castus</i> L.	6
<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	12		

Çizelge 5. Lamiaceae familyasından halk ilacı olarak kullanılan bitkiler, yöresel adları, temin edildikleri yer, kullanılan kısımları, kullanım amaçları ve şekilleri.

Table 5. The species from Lamiaceae used to cure ailments, their local names, sources, used parts, use of purposes and ways of applications.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Coridothymus capitatus</i>	Tarhana kekiği	Toplama	Muğla	Fethiye		Toprak üstü	Vücut yağını eritme	Kaynamış suya atılarak çay gibi demleyerek içme.
<i>Coridothymus capitatus</i>	Kekik	Toplama	Aydın	Karacasu		Toprak üstü	Soğuk algınlığı, nefes darlığı, mide rahatsızlıkları	Kaynamış suya atılarak çay gibi demlenir ve içilir.
<i>Lavandula stoechas</i>	Kargan	Aktar	Aydın	Bozdoğan		Çiçek	Kalbi kuvvetlendirme, uykusuzluk, balgam söktürücü, damar sertliği, baş ve mafsalları ağrıları, sara	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Toplama	Balıkesir	Edremit		Toprak üstü	Damar tıkanıklığı ve şeker hastalığı	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Toplama	Balıkesir	Merkez	Bağyüzü	Toprak üstü	Soğuk algınlığı, bronşit, kalp rahatsızlığı	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Aktar	Bursa	M.Kemalpaşa		Toprak üstü	Baş ağrısı, yüksek tansiyon, ağrı kesici, balgam söktürücü, mikrop öldürücü	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu, Lavanta çiçeği	Toplama	İzmir	Bornova		Toprak üstü	Kalp damar tıkanıklığı, sinüzit, baş ağrıları	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Aktar	İzmir	Menemen		Çiçek	Sinir sistemindeki uyumsuzlukları giderici, hafızayı güçlendirici, damar açıcı	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Toplama	İzmir	Ödemiş	Gölcük	Çiçek	Tansiyon ve kolesterolü düzenleme, damarları genişletme	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karahan, karabaş	Toplama	İzmir	Seferihisar	Gödençe	Çiçek ve yaprak	Öksürük, nefes darlığı, damar tıkanıklığı, kalp hastalıkları, şeker hastalığı	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karan çiçeği	Toplama	Muğla	Milas		Çiçek	Damar tıkanıklığı	Çay gibi demleyerek içme.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş	Aktar	Uşak	Merkez		Toprak üstü	Basur, tansiyon düşürücü, balgam söktücü	Çay gibi demleyerek içme.
<i>Lavandula stoechas</i> (+)	Karabaş otu, çoban bağırta, kafa stüptüren	Toplama	İzmir	Urla		Toprak üstü	Kolesterol, damar açıcı ve stres	Bitkiler yıkanır, doğranır. Çay olarak tüketilir. Melisayla birlikte kaynatılarak damar sertliğine karşı kullanılır.
<i>Lavandula officinalis</i>	Lavanta	Toplama	Muğla	Milas	Sındı	Toprak üstü	Cilt bakımı	Bitkinin yaprak ve çiçeklerinin kaynatılmasıyla elde edilen su cilde sürülür.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu	Aktar	İzmir	Menemen		Çiçek	Damar tıkanıklığı	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Çiçek ve yaprak	Şekeri düşürme, solunum yollarını açma	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Lavandula stoechas</i>	Pamuldu, karahan	Toplama	İzmir	Urla	Kuşçular	Çiçek	Kadınlarda mantar hastalıkları	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş, karahan	Aktar	Muğla	Fethiye		Çiçek	Beyin ve kalp rahatsızlığı, kanser, yüksek tansiyon	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Lavandula stoechas</i>	Karabaş otu, karahan	Toplama	Muğla	Marmaris	Osmaniye	Toprak üstü	Damar açıcı, kolesterol düşürücü, kalbe iyi, mide ağrıları	Bitki tüm aksamı ile kaynatılarak çay olarak içilir. Ayrıca damıtma ile suyu çıkarılıp ilaç olarak içilir.
<i>Lavandula stoechas</i> (+)	Karagan	Toplama	Aydın	Karacasu		Toprak üstü	Bronşit, nefes darlığı	Çiçek ve yaprakları, <i>Cistus</i> türleri ile kaynatılır.
<i>Lippia citriodora</i>	Melisa	Bahçe	Muğla	Datça	Sındı	Yaprak	Sinir ve strese karşı	Yaprak ve çiçeklerin kaynatılmasıyla hazırlanan çayı içilir.
<i>Marrubium vulgare</i>	Boz ot	Toplama	Muğla	Ortaca		Toprak üstü	Basur, hemaroid	Bitki temizlenip haşlanır, rahatsız olunan bölgeye buharı tutulur.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğulotu	Aktar	Muğla	Fethiye		Toprak üstü	Kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, böbrek taşı, damar açma	Çay gibi demlenir, içilir.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Melissa officinalis</i>	Melissa	Aktar	Aydın	Bozdoğan		Yaprak	Kalp damarlarını açma, çarpıntıyı giderme, böbrek ağrısı, kusmayı önleme, stres ve korku giderme	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğulotu	Toplama	Balıkesir	Bigadiç		Yaprak	Kalp rahatsızlığı	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Melisa	Toplama	Balıkesir	Edremit	Yaşyer	Toprak üstü	Damar sertliği, kalp rahatsızlığı	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğul otu	Toplama	Balıkesir	Merkez		Çiçek ve yaprak	Astım, mide, akciğer, karaciğer rahatsızlıkları, kalp, damar tıkanıklığı	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğul otu	Toplama	Denizli	Baklan	Kavaklar	Toprak üstü	Mide rahatsızlığı, kalp ve damar hastalıkları	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Melisa, oğulotu	Aktar	İzmir	Merkez		Yaprak	Farenjit	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Melissa otu, oğul otu, limon çiçeği	Toplama	İzmir	Ödemiş	Göletük	Yaprak	Sinirleri rahatlatma, uykusuzluğu giderme. Baş, diş ve kulak ağrısı, kulak çınlamasına karşı	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğulotu, melissa	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Toprak üstü	Sinir sistemini rahatlatma, kalp damar rahatsızlıkları, hafıza kaybına karşı, uyku verici	Çay olarak demlenir, bir taşım kaynatılır, balla karıştırılıp içilir.
<i>Melissa officinalis</i>	Oğul otu, melissa	Aktar	Uşak	Merkez		Toprak üstü	Psikolojik rahatsızlıklar	Çay gibi demlenir, içilir.
<i>Melissa officinalis</i> (+)	Melissa, oğulotu, kovanotu	Toplama	İzmir	Bornova		Toprak üstü	Kalp damarlarını açma, kanı temizleme, şeker hastalığı	2/3 melisa, 1/3 karabaş otu, kaynar suya atılır, demlenir ve içilir.
<i>Mentha aquatica</i> (+)	Nane	Toplama	İzmir	Urla	Kadıovacık	Yaprak	Soguk algınlığı, grip, mide üşütmesi, bulantı, karın ağrısı	Limon suyuyla birlikte kaynatılır, içilir.
<i>Mentha pulegium</i>	Nane	Toplama	Çanakkale	Biga		Toprak üstü	Emzirmeyi bırakan bayanlarda sütün geri çekilmesinde	Nane parçaları sutyen içerisine konur ve beş gün orada tutulur.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Mentha pulegium</i> L.	Filiskin otu	Toplama	Aydın	Kuşadası		Toprak üstü	Hazımsızlık, mide ağrısı	Bitki kazan içinde su ile kaynatılarak, kazan içerisindeki başka bir kaba damıtılır. Damıtılan su bir sene bozulmadan kullanılabilir.
<i>Nepeta nuda</i>	Kokulu ot	Toplama	Muğla	Merkez		Toprak üstü	Kalp ve damar rahatsızlıkları	Bitki kurutulur. Suda kaynatılarak biraz dinlendirilir, içilir.
<i>Origanum majorana</i>	Mercan köşk	Toplama	Muğla	Datça	Sındı	Toprak üstü	Mide ağrısı, solunum yolu rahatsızlıkları	Bitki kaynatılarak çayı yapılır ve içilir.
<i>Origanum majorana</i> (+)	Mercan köşkü	Toplama	Denizli	Merkez		Toprak üstü	Soğuk algınlığı, mide rahatsızlığı	Nane, ayva yaprağı ve ökseotu ile kaynatılıp, suyu içilir.
<i>Origanum majorana</i> (+)	Mercan-köşk, balıkotu	Toplama	İzmir	Urla	Kadıovacık	Yaprak	Soğuk algınlığı, grip, mide üşütmesi, bulantı, karın ağrısı	Mercan köşk adaçayı ve ıhlamurla birlikte kaynatılır, çay yapılıp içilir.
<i>Origanum majorana</i>	Mercan köşkü	Toplama	Muğla	Yatağan	Bozarmut	Toprak üstü	Mide ağrısı	Bitki sıcak suda kaynatılır ve süzülüp içilir.
<i>Origanum onites</i>	Beyaz çiçekli kekik	Toplama	Balıkesir	Edremit	Kızılkeçili	Çiçek ve yaprak	Karın ve diş ağrısı	Çay gibi demlenir içilir.
<i>Origanum onites</i>	Kekik	Toplama	İzmir	Menemen		Toprak üstü	Mide ağrısı ve gaz giderme	Çay gibi demlenir içilir.
<i>Origanum onites</i>	Kekik	Toplama	İzmir	Merkez	Armutlu	Toprak üstü	Baş ağrısı, yüksek kolesterol	Kekik suyu içilir.
<i>Origanum onites</i>	Beyaz çiçekli kekik	Toplama	Manisa	Kula	Dereköy	Toprak Üstü	Kan şekerini düşürme, zayıflama ve vücudun fiziki dengesini sağlama	Çay gibi demlenir içilir
<i>Origanum onites</i>	Taş kekiği	Toplama	Uşak	Eşme	Eşmetaş	Çiçek ve yaprak	Soğuk algınlığı	Çay gibi demlenir içilir
<i>Origanum onites</i>	Kekik	Toplama	Aydın	İncirliova		Çiçek ve yaprak	Hazmı kolaylaştırma, idrar söktürücü, antiseptik.	Kaynar suya kuru yaprak ve tohum karışımı ilave edilerek çayı yapılır.
<i>Origanum onites</i>	Bilyalı kekik	Toplama	İzmir	Urla		Toprak üstü	Öksürtük, karın ağrısı, boğaz ağrısı	Çay gibi demlenir içilir. Yemeklerde baharat olarak da kullanılır.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Origanum onites</i> (+)	Kekik	Aktar	Muğla	Merkez		Uçucu yağı	Eklem ağrıları	Limon kesilir. Çok az sıkılır. Sıkılan limon içerisine iki adet aspirin konur ve aspirin içeren limon kısık ateş üzerine konarak, limon suyu köpürene kadar bekletilir. Daha sonra limon bir cam kase içerisine sıkılır. Kase içerisine iki şişe kapağı kekik yağı konur ve iyice karıştırılır. Ağrıyan yerlere masaj yaparak iyice sürülür ve üzeri bir bez veya havlu ile kapatılır.
<i>Origanum onites</i> ve <i>O. vulgare</i>	Kekik	Toplama	Aydın	Nazilli		Toprak üstü	Hazımsızlık, üst solunum yolu enfeksiyonu	Suda kaynatılarak, suyu elde edilir. Bu sudan içilir.
<i>Origanum sipyleum</i>	Adi kekik, Akdeniz kekigi	Toplama	Bursa	Merkez		Toprak üstü	Astım, halsizlik, öksürük, balgam söktürücü	İki yemek kaşığı adi kekik çiçek ve yaprağı 500 ml. kaynatılmış suda bir saat bekletilir. Bu sudan içilir.
<i>Origanum vulgare</i>	Kekik	Toplama	Balıkesir	Edremit	Kızılkeçili	Çiçek ve yaprak	Karın ağrısı	Çay gibi hazırlanır.
<i>Origanum vulgare</i>	Güve otu, uzun kekik, dağ çayı	Toplama	Balıkesir	Merkez		Toprak üstü	Diş ağrısı, mide rahatsızlığı, nefes darlığı, nezle, rahatlatıcı, öksürük	Kaynatılıp içilir.
<i>Origanum vulgare</i>	Kara kekik	Toplama	Uşak	Merkez	Eğlence	Yaprak	Mide ağrısı	Çay gibi demlenip içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Biberiye, kuşdili	Toplama	Aydın	Merkez		Toprak üstü	Adet söktürücü, ağrı kesici, astım, nefes darlığı, bronşit, nezle, öksürük, yorgunluk, idrar söktürücü	Kaynamış suyun içine atılır, çay gibi demlenir.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Biberiye	Bahçe	Balıkesir	Edremit		Toprak üstü	Mide ağrısı ve ekşimesi	Su kaynadığında ocak söndürülür. Biberiyeler yıkanıp kaynamış suya atılır. Yaklaşık 10 dk. bekletilir. Şeker yerine bir kaşık bal konularak içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i> (+)	Kuşdili	Toplama	İzmir	Merkez		Toprak üstü	Tansiyon, zayıflama	Suyu kaynatıp sonra yaprakları atılır, demlenmesi için beklenir. Karabaşotu ve mersin yaprağı ile karışımı yapılabilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Kuşdili	Toplama	İzmir	Merkez	Çiçekli	Çiçek	Şeker hastalığı, kolesterol	Sıcak suya batırılıp, çıkarılır. Çay gibi içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Tütse çalısı, bodur ağaç	Toplama	İzmir	Urla	Kadırovacık	Yaprak	Grip, boğaz ağrısı	Suyla kaynatılır. İçilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Kuşdili, biberiye	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Yaprak	Hazım sistemi bozuklukları, öksürük, idrar söktürücü, cerahatli yaralarda temizleyici	Su kaynatılır, suyun %10'u kadar biberiye konur, yarım saat sıcak suda tutulur. Su ile yaralar yıkanır. Diğer rahatsızlıklar için su içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Biberiye	Toplama	Muğla	Milas		Toprak üstü	Şeker hastalığı	Bitki suda kaynatılır.
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Biberiye, kuşdili	Aktar	Uşak	Merkez		Toprak üstü	Tansiyonu yükseltir, bağırsak gazlarını giderir, idrar söktürür	1 lt suda 10 gr biberiye kaynatılarak içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i> (+)	biberiye	Toplama	Denizli	Babadağ		Yaprak	Soğuk algınlığı, gribal enfeksiyon	Defne yaprağı, nane, kekik ve ıhlamur ile suda kaynatılır, sıcak olarak içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i> (+)	Kuşdili	Toplama	İzmir	Urla	Barbaros	Çiçek	Bronşit	Limon kabuğu ve mercan köşk ile suda kaynatılır. Sudan içilir.
<i>Rosmarinus officinalis</i> (+)	Biberiye	Toplama	Muğla	Yerkesik		Yaprak	karın ağrısı	Labada tohumu ile suda kaynatılarak içilir.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Biberiye, Avaraca otu	Toplama	Muğla	Datça	Sındı	Toprak üstü	Sinirsel rahatsızlıklar, mideyi rahatlatıcı	Çay yapılarak içilir.
<i>Salvia fruticosa</i>	Adaçayı	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Yaprak	Diş eti rahatsızlıkları, anjin, baş dönmesi	Kaynamış suya yıkanan dal konur, çay olarak içilir.
<i>Salvia fruticosa</i>	Karaot	Toplama	Uşak	Eşme	Keklikli	Toprak üstü	Karın ağrısı	Kaynatılıp içilir
<i>Salvia fruticosa</i>	Karaot	Toplama	Uşak	Sivaslı	Ketenlik	Yaprak	İdrar ve iltihap söktürücü	Yaprakları çay gibi kaynatılıp içilir
<i>Salvia sclarea</i>	Yara calbası	Toplama	Afyon	Dinar	Bağcılar	Yaprak	Harici yaralara karşı	Yaranın üzerine yaprak kapatılır, sarılır.
<i>Salvia tomentosa</i>	Boşampla	Toplama	Çanakkale	Merkez	Serçeler	Yaprak	Grip, boğaz ağrısı, öksürük	Yaprakları kaynatılıp içilmekte- dir.
<i>Savia fruticosa</i>	Elma yağı	Aktar	Muğla	Marmaris		Uçucu yağı	Ateş düşürücü, ağrı kesici, gaz giderici	Elma yağı ağrıyan yerlere sürülür. Karın bölgesine sürüldüğünde gaz giderir. Alna sürülürse ateş düşürür.
<i>Sideritis albiflora</i>	Dağ çayı	Toplama	Muğla	Datça	Sındı	Toprak üstü	Mide hazımsızlıkları, solunum yolu rahatsızlıkları	Çiçekli dalları kaynatılarak çayı içilir.
<i>Teucrium chamaedrys</i>	Kısa mahmut	Toplama	Bursa	Merkez		Toprak üstü	İştah açıcı, hafif gastrit ağrılarını giderme, hazmı kolaylaştırma, kuvvet verici	Çiçek açma zamanında bitki toplanarak demetler halinde kurutulur. Kullanılacağı zaman suyla kaynatılır. Sudan içilir.
<i>Teucrium chamaedrys</i>	Kısa mahmut	Toplama	Çanakkale	Merkez	Serçeler	Toprak üstü	İdrar yolları, karın ağrısı, böbrek ağrısı ve diş ağrısı	Bir tek dalı suyla kaynatılıp 1 çay bardağı içilir. Taze yaprakları ağrıyan dişin üzerine konularak bekletilir.
<i>Teucrium chamaedrys</i>	Kısacık mahmut	Toplama	Denizli	Baklan	İcikli	Toprak üstü	Karın ağrısı, iştahsızlık	Çay gibi kaynatılarak içilir.
<i>Teucrium polium</i>	Bodur mahmut	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Çiçek ve yaprak	Basur, şeker düşürücü, mide ağrıları, ülser	Çay gibi demlenir, balla karıştırı- lıp içilir.
<i>Teucrium polium</i>	Bodur mahmut otu	Toplama	Manisa	Ahmetli	Alahıdır	Çiçek ve yaprak	Mayasıl, hemeroid	Yaprak ve çiçekler suda kaynatı- lır. Sudan aç karına içilir.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Teucrium polium</i>	Pir yavşağı	Toplama	Muğla	Datça	Sındı	Toprak üstü	İştah açıcı, böbrek taşı düşürücü, kalp sıkışması	Kalp sıkışmasına karşı yaprağı yenir. İştah açıcı ve böbrek taşı düşürü- cü olarak yaprak ve çiçekli dallarıyla çayı yapılır.
<i>Teucrium polium</i> (+)	Eper yavşak	Toplama	Muğla	Ula	Karabörtlen	Toprak üstü	Prostat	Tohuma yatan bitkiler toplanır. Taze veya kurutulmuş bitkiler kullanılır. Kereviz yaprağı ile birlikte rengi çıkana kadar kaynatılır. Su soğutulup, süzülür. Cam kaptaki buzdolabında saklanır. Sudan içilir.
<i>Teucrium polium</i>	Haptutan	Toplama	Uşak	Eşme	Keklikli	Çiçek ve yaprak	Karın ağrısı	Kaynatılıp içilir
<i>Thymus longicaulis</i>	Filiskin, yarpuz	Toplama	İzmir	Urla	Bademler	Toprak üstü	Nefes yollarını açıcı	Çay olarak demlenir, bir taşım kaynatılır, balla karıştırılıp içilir.
<i>Thymus longicaulis</i>	Yer kekiği	Toplama	Uşak	Eşme	Eşmetaş	Çiçek ve yaprak	Soğuk algınlığı	Yaprak ve çiçekleri kaynatılıp, içilir.
<i>Thymus serpyllum</i>	Kekik	Toplama	Bursa	Merkez		Çiçek	Astım, halsizlik, bronşit, mide ağrısı, romatizma, öksürük, balgam söktürücü	İki yemek kaşığı çiçek 500 ml. kaynatılmış suda 2 saat bekletilir. Sudan içilir.
<i>Vitex agnus-castus</i>	Hayıt	Toplama	Balıkesir	Edremit	Altınoluk	Çiçek	Yüksek şeker, ishal	Çay gibi hazırlanır.
<i>Vitex agnus-castus</i> (+)	Hayıt	Toplama	İzmir	Bornova		Çiçek	Mide rahatsızlıkları	1/5 hayıt çiçeği, 1/5 kantaron, 1/5 kekik, 2/5 hindiba karışımı kaynar suya atılır. Bir dakika kaynatılıp demlemeye bırakılır. Bu sudan içilir.

Çizelge 5. devamı.
Table 5. continued.

Botanik adı Plant botanical name	Yöresel adı Plant local name	Temin edilme şekli Source of plant	Bilginin elde edildiği (Source of information)			Bitkinin (Plant)		
			İl Province	İlçe Country	Köy Village	Kullanılan parçası Used parts	Kullanım amacı Purpose of use	Kullanılma şekli Way of use
<i>Vitex agnus- castus</i> (+)	Hayıt	Toplama	İzmir	Merkez	Çiçekli köyü	Tohum ve yaprak	Karın ağrısı, ishal	İshalde, hayıt tohumu dövülür, toz halinde içilir. Karın ağrısına, hayıt yaprağı ve tohumu ile bir baş soğanın tamamı dövülerek karın bölgmesine sarılır.
<i>Vitex agnus- castus</i>	Hayıt	Toplama	Muğla	Datça	Sındı	Toprak üstü	Böcek ısırıklarını engelleme ve iyi etme	Yapraklı ve çiçekli dal ovuşturularak böcek ısırık yere sürülür. Banyodan sonra aynı şekilde vücuda sürülür- se böcek ısırılmaz.
<i>Vitex agnus- castus</i>	Hayıt	Toplama	Muğla	Merkez		Tohum	İshal	Tohum bal ile karıştırılarak bir çay kaşığı alınır.
<i>Vitex agnus- castus</i>	Hayıt	Toplama	Muğla	Ula	Gülâhızı	Tohum ve yaprak	İshal ve karın ağrısı	Tohumu ishale karşı, yaprağı karın ağrısına karşı suda kaynatılarak içilir.

(+): Karışım halinde kullanılanlar.

TARTIŞMA

Ege ve Marmara bölgeleri hem bitki varlığı hem de bu bitkilerin tıbbi amaçlı kullanımları açısından oldukça zengin bölgelerimizdir (Tanker ve Sucu, 1983). Çalışmanın yürütüldüğü iller arasında veri sayılarında önemli farklılıklar bulunması gerçekten bu bitkilerin kullanımı ile ilgili bilgi farklılığı olmasından kaynaklanabileceği gibi, az veri gelen illerde bitkilerin kullanımı konusunda pek fazla bilgi sahibi olmayan kişilere rastlanılmış olabilir. Ancak genel olarak Muğla, İzmir ve Balıkesir illerinin bitki varlığı ve bitkilerin tıbbi amaçlı kullanımı konularında oldukça zengin olduğu bilinmektedir (Tümen ve Sekendiz, 1989; Sayar ve ark., 1995; Duran ve ark., 2001; Tuzlacı, 2002; Ertuğ, 2002).

Bilgi toplama işi genel olarak köy kahvelerinde veya bir toplulukta sohbet esnasında gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle bilgi veren kişilerin çoğunluğu orta yaş grubundan ve erkeklerden oluşmuştur. Yoksa kadınların da halk ilaçları konusunda bilgili oldukları bilinmektedir. Bitkilerin kullanımı ile ilgili Anadolu'yu kapsayan etnobotanik bir çalışmada bilgi verenlerin %77,9'u kadınlardan oluşmuştur (Şimşek ve ark., 2002).

Bitkilerin halk arasında tedavi amacı ve kullanımları ile yapılan çalışmaların birçoğunda toprak üstü kısımlarının ve özellikle yaprak veya çiçeklerinin kullanıldığı görülmektedir (Kala, 2005; Togola ve ark., 2005; Owuor ve Kisangau, 2006). Bazı durumlarda kök, yumru, rizom gibi toprak altı kısımlarının da tedavi amaçlı kullanıldığı bilinmektedir (Baytop, 1984; Uniyal ve ark., 2006). Buradan bitkilerin etken maddelerini genel olarak toprak üstü kısımlarında depoladıkları veya bulundurdıkları düşünülebilir.

Çalışma bölgelerinde halk arasında yaygın bir şekilde kullanıldığı tespit edilen *Origanum* türlerinin ve karabaş olarak bilinen *L. stoechas*' ın yoğun olarak kullanımı daha önceki çalışmalarda da tespit edilmiştir (Ertuğ, 2004). Halk arasında son derece ilgi gören bu bitkilerin etken madde ve etki şekilleri ile ilgili çalışmalara ağırlık verilmesi hem bilim açısından ve hem de yeni tarım ürünleri ve kullanım alanları kazanılması açısından yararlı olacaktır.

Elde edilen bilgilerin ve bitkilerin kaynağına bakıldığında, bilgiler büyük çoğunlukla aile büyüklerinden öğrenilmiştir. Kullanılan bitkiler ise çoğunlukla halk tarafından bizzat doğadan toplanmıştır. Böylece nesilden nesile geçen orijinal bilgiler toplanıp kayıt altına alındığından çalışma büyük oranda amacına ulaşmıştır.

LİTERATÜR LİSTESİ

- Başer, H. C. 1998. Tıbbi ve aromatik bitkilerin endüstriyel kullanımı. TAB Bülteni.13-14:19-43. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Baytop, T. 1984. Türkiye’de Bitkilerle Tedavi, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3255. Eczacılık Fakültesi. İstanbul.
- Duran, A., F. Satıl ve G. Tümen. 2001. Balıkesir Yöresinde Yenen Yabani Meyvalar ve Etnobotanik Özellikleri. OT Sistematiik Botanik Dergisi, 8 (1): 87-95.
- Ertuğ, F. 2002. Bodrum yöresinde halk tıbbında yararlanılan bitkiler. 14. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 29-31 Mayıs 2002 Eskişehir. Sayfa. 76-93. ISBN 975-94077-2-8.
- Kala, C. P. 2005. Ethnomedicinal botany of the Apatani in the Eastern Himalayan region of India. Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine. 1: 11.
- Owuor, B. O. and D. P. Kisangau. 2006. Kenyan medicinal plants used as antivenin: a comparison of plant Usage Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine. 2: 7.
- Özpençe, Ö. ve A. Özen. 2006. Hızlı şehirleşme, sanayileşme ve çevre sorunları: Sorunların çözümünde siyasi erkin rolü. http://birimweb.icisleri.gov.tr/tid/dergi/444_125_138.doc
- Sayar, A., A. Güvensen, F. Özdemir ve M. Öztürk. 1995. Muğla (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri. OT Sistematiik Botanik Dergisi, 2 (1): 151-160.
- Şimşek, I., F. Aytekin, E. Yeşilada ve Ş. Yıldırımli. 2002. Anadolu’da halk arasında bitkilerin kullanılış amaçları üzerinde etnobotanik bir çalışma. 14. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 29-31 Mayıs 2002 Eskişehir. Sayfa. 434-457. ISBN 975-94077-2-8.
- Tanker, M. ve İ. Sucu. 1983. Ege Bölgesi Halk İlaçları. Ankara Ecz. Fak. Mec., (13): 130-140.

- Togola, A., D. Diallo, S. Dembélé, H. Barsett and B. S. Paulsen 2005. Ethnopharmacological survey of different uses of seven medicinal plants from Mali, (West Africa) in the regions Doila, Kolokani and Siby. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1: 7.
- Tuzlacı, E. 2002. Datça Yarımadası (Muğla) florası ve bu yörede halkın yararlandığı bitkiler. K.H.C. Başer ve N. Kırimer (Eds.) 14. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 29-31 Mayıs 2002 Eskişehir. Sayfa. 394-417. ISBN 975-94077-2-8.
- Tümen, G. ve O. Sekendiz. 1989. Balıkesir ve Merkez Köylerinde Halk İlacı Olarak Kullanılan Bitkiler. VIII. BİHAT Bildiriler Kitabı, İstanbul. S: 347-354.
- Uniyal, S. Kr, K.N. Singh, P. Jamwal and B. Lal. 2006. Traditional use of medicinal plants among the tribal communities of Chhota Bhangal, Western Himalaya. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*. 2: 14.
- Yamak, R. ve N. Yamak. 1999. Türkiye'de gelir dağılımı ve iç göç. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 1 (1). <http://www.sbe.deu.edu.tr/Yayinlar/dergi/dergi01/dergi01.htm>.